ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ԴԵԿՏ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պատմութիւն Ռուսաց վանդականութեան.... ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆՑ
Խարդիկի մը պէտք կայ..... Գ. ԶՈՇՐԱՊ
Արտաղրութիւն հարստութեան..... Պ. ՆԷՎՐՈՒԶ
Մատենագրական ..... Զ.
Մարդիկ եւ իրք ..... ՀՐԱԶԵԱՅ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1883

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՔ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՑ

Ա. Տարի Դեկտեմբեր 1883. Թիւ 12

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒՍԱՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

(Շարունակութիւն Տես թիւ Ժ.)

Այն ընդհանուր կարծիքին դէմ, որնոր մի քիչ առաջ յայտնեցինք, թէ՝ Սլաւեան ազգ եւ ազգինք շատ աւելի ճաշակ ու կարողութիւն ունին վաճառականութեան ու ձեռարհեստութեան մէջ, քան թէ երկրագործութեան ու անասնապահութեան մէջ, կարող ենք դնել Ռուսերի օրինակը։ Նովգորոտ հիւսիսային Ռուսիաում եւ Կիէֆ հարաւայնուն մէջ ամենահին ժամանակներէն երեւելի եւ մեծ վաճառաքաղաքներ են եղած, ինչպէս ներքին վաճառականութեան, այնպէս էլ արտաքին։ Մենք տեսանք Ռուս վաճառականներին, ինչպէս Կ. Պոլսում, նոյնպէս էլ Վէնէտոում եւ Ուիկբաում։ Արաբներն ու Բիւզանդացիք, Սալմանդք եւ Իտալացիք ուղղակի առեւտուր էին անում Դինիէպէր եւ Վոլգա գետերի միջին եղած երկիրների հետ եւ Հանսէականք էլ եղան մեզ յայտնող Նո-

վոկորոտի կարեւորութիւնը։ Սակայն Նովոկորոտ այն ժամանակ աւելի ալլմանդական քաղաք էր քան թէ ռուսական։ Հանսէականաց վայելած մենավաճառութիւնը միթէ վկայում չէ՞ բնակիչների առեւտրական շատ քիչ ճաշակ ունենալու մասին։ Այդ ճաշակը աւելի զարգացած եւ աւելի գործարար էր հարաւում։ Կիէֆի շուկայն Ռուսական սլատկերով էր սարքուած։ Այն տեղացէ երեւում Ռսի առեւտրական ճամպորդութիւն անելը. թէ դէպի Արմու Իտալացի դաղթականները, թէ դէպի Կ. Պոլիս՝ ուր կրօնն էլ նրան տանում էր անշուշտ։ Այդ վաճառականութիւն հարաւային Ռուսիոյ եւ Եւսդինեան Պոնտոսի եղերքների միջին, գրեթէ բոլորովին դադարեց Հռոմոց կայսրութեան ընկնելուց յետոյ եւ միայն մեր օրերում վերահաստատուեց։ Ուրեմն կարելի է ընդունել որ, Սլավեան աղգաց ու ազանց մէջ Ռոնները միայն ընդունակութիւն ունին վաճառականութեան մէջ, բայց այն էլ լաւ հասկացուեց որ՝ միայն ներքին վաճառականութեան եւ իրանց մանր մունր առեւտուրին մէջ։ Արտաքին վաճառականութիւնը, խոշոր առեւտուրը միշտ եղած է եւ է մինչեւ այսօր Ռոներում, գլխաւորապէս օտարների ձեռին, որքան մեծ էլ եղած լինի այդ օտարականներին թիւը, որոնք հաստատուել են ու բնակուել այդ սլետութեան մէջ։

Իվան Վասիլիէվիչ այն ժամանակ միայն իր սլետութեան վերակարգաւորութիւնը կատարած լինել էր կարծում, երբ իր երկիրը Մոնղոլների քաղաքական լծէն սլրծացնելուց հետոյ, սլրծացնում կը լինի նաեւ Հանսէականաց վաճառականական լծէն։ Ուստի եւ այդ կարծիքին հետեւանքն եղաւ 1494 թուին Նովոկորոտի կործանումը։ Հանսէականաց արտաքսումը, նրանց գործատների փակումը եւ ստացուածքների գրաւումը։ Ցայտնի բան է որ՝ ձարը շատ հեռուն էր քշել իր գործը եւ՝ այդպիսով նա՝ իրան համար էլ մի զդալի վնաս էր հասուցել։ Ռուսիա երկրատեւ սարկութենէն դուրս դալով, հազիւ իր ներքին վաճառականութեան էր հասնում, ուր մնաց արտաքին վաճառականութեան էր հասնելու իր չնչին միջոցներով։ Թէ որ հարկ էր եւ շահաւոր Հանսէականաց մենավաճառութիւնը կործանել ու բաց անել Ռուսիոյ դռները ամեն աղգաց առջեւ, քաղաքականութեան դէմ բան էր նա

եւ մի Ռուսական քաղքի չէն ու յաջող դրութիւնը ջնջել, ինչպէս որ էր Նովգորոտինը։ Ի՛նչ եղաւ։ Ալլամանդական վաճառականութիւնը իր տեղը փոխեց Բիկայի եւ Բիվալի նաւահանգստներում եւ ծովային փոխադրութիւնք այնու յետոյ Հանսէականաց ձեռքէն ելնելով Հոլլանդացոց եւ Անգլիացոց ձեռքն անցկացաւ։

Եւրոպական ցամաքի հիւսիսային արեւելքը, հեռու եւ առանձին, ինչպէս որ է, ամենամեծ օգուտներ ունէր ձեռք բերելու իր ծագերում երկու ծովային բաց ճամպէք Արեւմտքի հետ հաղորդակցութիւն ունենալու համար։ Ուստի ամենախորը ժամանակներէն հետէ Բալտիկ ծովն ու Սեւ ծովը Ռուսիոյ դրութիւնն ու կացութիւնը որոշեցին Եւրոպու առջեւ եւ իր իշխանապետներն էլ շարունակ կառուցան թէ միուն եւ թէ միւսին տէր լինելու համար։ Առաջիկայ շրջանում պետութեան ծանրութեան կեդրոնը մնում էր դէպ ի հիւսիս եւ իր բոլոր յարաբերութիւնք Եւրոպու հետ Բալտիկ ծովու ճամպան էր առնում, բայց այդ յարաբերութիւնք դժուարին էին. Ռուսիա դեռ ծովուն՝ մի քանի դեռերով էր միայն դպչում եւ երկու տէրութիւնք, Բոլոնիա եւ Շուէդ հաւասարապէս դիմադիր նրա զօրութենական աճեցողութեան, ջանք էին անում բռնել նրան ծովու տիրէրէն հեռու դէպ ի ներս եւ այսպիսով կոզզէկի տակ դնել նրա վաճառականութիւնն ու նաւարկութիւնը, բայց բնութեան գաղտնիքներում թաքնուող հանճարը որ՝ նոր աշխարհն էր գտած, այդ յանդուգն հանճարը, ասում ենք, գտաւ եւ ծովային վաճառականութեան համար մի նոր ճամպա դէպի Ռուսական պետութիւն եւ պրծացուց այդպէս Զարին այն բռնութենէն, որուն հնազանդեցնում էին Բալտիկ ծովու եզերագաւառներին տէր եղող թշնամի տէրութիւնք։

Լօնտօնում մի ընկերութիւն կազմուեց՝ հիւսիսային արեւելքով դէպի Հնդկաստան մի ճամպա փնտուելու նպատակով։ Այդ ընկերութիւն նոյն ճամպորդութեան համար երեք նաւ ունէր սարքել տուած հրամանատարութեամբ Ուիլլօվպա եւ Զէնսելլը նաւորդների։ Այդ նաւերուց երկուսը սառուցներով բռնուեցան Ռուսական Լապոնիոյ ափերում եւ Ուիլլովպա այն տեղ փճացաւ, բայց Զէնսելլը բախդաւոր եղաւ,

Սպիտակ ծով մտաւ եւ հասաւ նոյն դարու օգոստոս 24 ին Տուինա գետի բերան։

Բնակիչք զարմացած փութացին իմաց տալ այդ դէպք Մոսքուայի արքունեաց եւ Զէնսըլբրին եղած շտապողական հրաւէրի վրայ, նա անձնովին վերկացաւ գնաց Մոսկուա եւ այնտեղ մեծ մեծարանքով ընդունուեց եւ երբ մի քանի ամիս բնակելուց յետոյ Ռուսիոյ մայրաքաղքէն մեկնեց, Զարը նրան Էդուարդ Դ. ի համար մի նամակ յանձնեց, որով խոստանում էր ամեն Անկլիացոց կատարեալ ազատութեամբ առուտուր անելու իր երկրի ափերի վրայ։ Զէնսըլբրին յետ դառնալուց անմիջապէս յետոյ մի ընկերութիւն կազմուեց Ռուսական վաճառականութեան համար, կանոնաւոր յարաբերութիւնք հաստատելու դիտաւորութեամբ նոր բացուած ճամբով եւ քաղելու այն շահերն որ տեղի կար յուսալու։ Զէնսըլբը ընդարձակ իշխանութիւն ստացած Մարիամ թագուհուց 1553 թուին, նորէն չուեց դէպի Տուինա մի խումբ վաճառականների ընկերութեամբ, այն տեղ առուտուրը կարգաւորելու։ Զարը հաստատելով յատուկ կերպով արդէն շնորհուած արտօնութիւնը, թոյլ տուեց Անկլիացոց որ եւ է մաքսէ ազատ մնալով, հաստատութիւնք չինելու, ձեռարհեստներ բանելու եւ ուրիշ թանկագին իրաւունքներ վայելելու։

Այդ շնորհումները մի արագ յաջողութիւն տուին Սպիտակ ծովու վաճառականութեան եւ անմիջապէս Հոլլանդացիք, Դանիացիք եւ Նորվէկիացիք մասնակից եղան այդ վաճառականութեան։ Անկլիացիք կարծեցին որ, դրանց թոյլ չեն տալ այդ մասնակցութեան, մենավաճառութիւն պահանջելով, բայց դեռ, Մոսկուաւում Հանսէականաց յիշատակը չէր մոռցուած, այդ իրաւապահանջմունք չընդունուեցան։ Պարզապէս դրանց յայտնեցին որ՝ Ովկիան Աստուծոյ ձեռքով բացուած մի մեծ ճամպա լինելով ամեն ազգաց համար եւ որ չէր կարելի փակուած լինել. Զարը հաւան չէր լինում երբէք այդ տեղ մի բացառիկ արտօնութիւն շնորհելու Անկլիացոց։ «Ռուսիոյ ցամաքային եւ ծովային սահմանագլուխներն, ասում էին, բաց էին ամեն ազգաց վաճառականութեան առջեւ եւ Անկլիացոց վայելած մաքսերէ եւ տուրքերէ ազատութիւնը՝ ամենամեծ շնորհումներ էին, որ կառավարու-

թիւն նրանց կարող էր եղել անել»։ Եղիսաբեթ թագուհու մի խնդիրը Ռուսական վաճառականութեան միմիայն Լոնտոնի վաճառականաց ներելի լինի անելու մասին, նմանապէս մերժուեց։ «Բոլոր օտարականք, գրում էր 1585 թուին Ֆէոտոր Ա. Անկլիոյ թագուհուն, հաւասար են մեր աչքին առջեւ, բայց դուք, որ միմիայն Լոնտոնի աչքածակ վաճառականաց էք լսում, չէք կամենում որ, ձեր միւս հպատակները նրանց պէս ընդունուին։ Դուք ասում էք որ, մեր վաճառականք ամենեւին ձեր երկրում չեն եղել, այդ իրաւ է, նրա համար որ իրանց երկրում շատ շահաւոր առուտուր են անում, դրանք պիտի շարունակեն ուրեմն ապագայում էլ չերթալ Անկլիա։ Մենք պիտի հիանանք Լոնտոնի վաճառականներին Ռուսիաում տեսնելով, այն պայմանով որ՝ պահանջում չլինէիք եւ դուք դրանց համար այնպիսի յատուկ արտօնութիւնք, որ մեր տէրութեան օրէնքների հետ անմիաբան լինին»։ Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ 1588 ին Անկլիա՝ նորունց կրկնից իր իրաւապահանջներն արտօնութեանց մասին եւ այս պատասխանը ստացաւ։ «Զարմանալի բան է, որ թագուհին՝ նորին կրկնում է մի խնդիր, որ թէ անխորհուրդ է եւ թէ քիչ բարեկամական, մենք արդէն ասած ունինք եւ նորին կրկնում ենք մեր ասածը թէ՝ չենք կարող, Անկլիացոց դիւր գալու համար մեր նաւահանգիստները փակել եւ ձեռը վեր առնել աւեւտրական աղատութենէն, որն որ մի օրէնք ենք արել»։ Հետեւաբար բոլոր օտարականներն ընդունուեցան առուտուր անելու Ռուսիաում, բայց Անկլիացիք միայն մաքս վճարելուց ազատ մնացին, թէեւ փոքր բան էր այդ վճարք։ Ռուսիա՝ որպէսզի ինչպէս հասցունէ Շուէտին, որքան ժամանակ որ տէր եղաւ Նարվայի, յետ տուեց Հանսէականաց իրանց արտօնութենէն մի մասը։ Բայց Նարվայի կորուստը նրանց գրկեց շուտով այդ փոքր արտօնութենէն եւ միայն Լուբէք 1603 թուին յաջողուեց ձեռք բերել մի փոքր առաւելութիւն Արխանգելում։ Այդ բանէն առաջ եկաւ մի դժալի նուազութիւն Բալտիկ ծովու վաճառականութեան մէջ. բայց մի քանի բերք, ինչպէս վուշը, խոզուծը, ճարպը, մոմը եւն. մնաց, որոնց վաճառատարութիւն սաստիկ հիւսիսային դիրք ունեցող սիպտակ ծովով չէր կարելի։ Արխանգելի չինութե-

նէն առաջ 1588 թուին Անկլիացոց գլխաւոր ապրանքների պահեստատեղին էր Խոլմոգորի։ Այդ տեղաց փոխադրում էին ուրիշ պահեստատեղերում Վոլոկտաում, Նովոկորոտում եւ Մոսկուաում. գլուխ ապրանքն էր մահուտ կամ չուխա եւ գաղթականութեան արմոիք։ Անկլիացոց վաճառականութեան այսպէս արագ թեւեր ստանալուն գլուխ պատճառը՝ միմիայն Ռուսական դահլճին Հանսէականաց եւ Լիւոնացոց դէմ ունեցած ատելութիւնը չեղաւ, հապա իրանց այն մեծ յաջողակութիւնն, որով իրանք օգուտ քաղեցին իրանց տրուած առաւելութենէն եւ տարածեցին նոյն իսկ ինքնակալի հաճութեամբ, իրանց գործողութիւնը նրա սեփականութեան ծաղերէն դէնը։ Իրանց՝ առաջին անգամ Դուինաում երեւելուց քիչ տարի յետոյ։ Մոսկուայի ընկերութիւնը փորձ էր փորձում արդէն Պարսկաստանի հետ ուղղակի յարաբերութիւն հաստատելու։ Նա յանձնեց այդ մեծ խորհրդին գործադրութիւն ճէնքինսոն հարիւրապետի, որ հրամանատարն էր վերջին անգամ Անկլիուց հասած փոքրիկ տորմղին։ Դա ճարի պաշտպանութեան եւ օգնութեան ապրվը՝ վեր կացաւ գնաց ջրի ճամբով Մոսկուայէն դէպի Աժտէրխան 1558 թուի գարնան, իր հետն առած ընկերութեան երկու ծառայողներ, մի թաթար թարգման եւ բաւականին էլ այլ եւ այլ տեսակ թանկագին ապրանք։ Այդ ապրանքների տարաժամ ուղարկում իր նպատակին հասաւ ոչ, բայց ճամբորդութեան պատմութիւն, որ Կասպեան ծովուց մինչի Բուխարա ճդուեց շատ հրահանգիչ եւ հետաքրքրական է, այդ պատմութիւն Ցունաց եւ Արաբների վաճառականութեան վրայ տեղեկութիւնք է տալի, եւ հաստատում է հիւսիսէն դէպի Հնդկաստան տանող ցամաքի հին ճանկէքաց գոյութիւն։

Անկլիոյ Եղիսաբեթ թագուհու 1588 թուին Ֆէոտոր առաջնու արքունիք եկած Ֆլէդէր անուն անկլիացու մի տեղեկագրում զանազան մանր մունր տեղեկութեանցմէ զատ, Ռուսիոյ քաղաքակրթութեան մասին, պարունակում է իր մէջ նրա վաճառականութեան մասին էլ շատ ծանօթութիւնք։ Դուրս տարած ապրանքներն առհասարակ՝ դեռ հանսէականաց ժամանակաց եղածներն են եղել։ Մուշտակեղէնների մի-

ջում վնասուում է եղել մանաւանդ սեւ աղուէսը, սամուրը, յովազը (վաշաf), կզաքիսը, (զերվեկա) սիպտակաքիսը, սկիւռը, (սինճապ) ջրշունը, ծովաշունը, քայլը եւ սիպտակ արջը. տարուայ մէջ ուղարկուածների ամբողջը 400 էն մինչ 500 հազար արծաթ բուբլ գին է եղել արժէք տրւում: Ամենը գրեթէ 40 հազար լիպրա մոմ նաւերումն է եղել գնւում: Այդ ապրանքի առուտուրը, քառասատիկ աւելի է եղել հանսէականաց ժամանակ, զգալի կերպով ընկած ճրագուի առուտուրը, որ մի եւ նոյն հանգամանք ունէր, շատ անց կացաւ ոչ, բարձրացաւ. Այլ եւ այլ դաւառներ, գլխաւորապէս Պոդոլիան եւ Ուքրանիան անպատրաստ մորթ էր ուղարկում, Ռուսիոյ կաշին շինուած էր Մոսկուաում եւ Եարոսլաւում, այծու կամ նոխազի մաշկը. (մայroն) Պարսկաստանէն էր գալի: Հատ կտաւու եւ առագաստայու կտաւու շինութեան տեղը, գլխաւորապէս Վոլոկտա գաւառումն էր: Այդ կտաւներու, տոկերի, (չուանների) կուսլրի եւ ճիւթի վաճառատարութիւն աւելացած էր նաւային շինութեանց գործունէութեան արդիւնքէն արեւմտեան երկիրներում. ճկնաշատ Վոլգայի ափերը եւ Կասպեան ծովունները խաւիար էր դուրս տալի: Ծովաշանեամէն լուղ էին քաղում երկրի բնակիչք, բաղմութեամբ հաւաքւում էին ութսուն մինչ հարիւր նաւակներում անցնում էին ու գնում ճմեռան Սուրբ Նիկոդոսի խորշում աղուեստ պինչ կոչուած հրուանդանի մօտ այդ կենդանին որսալու: Ծովու կովու ակռէքը վնտռողներ կային Պարսից եւ Բուխարացոց մէջ, որոնցմով շինում էին թրակոթ, կոճակ եւ ուրիշ մանր մունր բաներ. հանքի եւ մետաղի մասին, պատմութիւնը յիշում է միայն կամ թէ Մոսկուայի ապակին, բորակը, ծծումբը եւ երկաթը:

Բուրիկայ արական սերունդը հանդաւ 1598 թուին, ապստամբութիւն եւ կռիւներ. անիշխանութիւն, հետամուտներ, արտաքին պատերազմներ որ վրայ հասան՝ մղրճեցին Ռուսական անիշխանութեան եւ կործանման վիճակում եւ իր աղբիւրներն ու միջոցներն սպառելուց յետոյ, իր նիւթական շինութիւնն էլ կործանուեց, որոնց զարգացումն արդէն բաւական դժուար էր եղել: Երբ վերջապէս տէրութիւնն իր քաղաքական միութիւն պահպանեց եւ մի նոր

հարստութիւն Օսմանօղիների ցեղի, տէր եղաւ դահին 1613 թուին. Ռուսիոյ դրութիւն յուսահատական էր, բոլորովին հալած ու մաշած ներսուանց պարտաւորուել էր թողնել Լէհաստանին եւ Շուէտին իր երկրէն մեծ մեծ կտորներ, գըլխաւորապէս Բալտիկ ծովու դաւառներ, իր վաճառականութեան եւ նաւարկութեան ձեռնուելով եւ այնպէս իր սահմանագլուխ հեռու մնաց ծովուց։ Սակայն նոր հարստութեան առաջին միապետը շատ բան արեց երկրին վիճակը բարւոքելու համար եւ նորուանց նրա աղբիւրները զարգացնելու։ 1626 եւ 1634 թուերում Անկլիաուց եւ Գերմանիաուց հանքագործներ բերել տուեց, ստորին նահանգներէն էլ կաշէգործներ, ճոներ եղջերուակաշին պատրաստելու համար եւ զանազան արհեստներէ գործաւորներ եւ ապակագործներ։ 1638 ին Միքայէլ ձարը նորոգեց, Համբուրգացի Մարսէլիոնսին շնորհք անելու համար առեւտրական ամբողջ հարկերէ ազատ մնալու արտօնութիւնը, որնոր այդ վաճառականին հայրը ձեռք էր բերած իբր վարձատրութիւն՝ իր Ռուս կառավարութեան երեսուն տարուայ մատուցած ծառայութեանց փոխարէն, զանազան պաշտօնավարութեանց մէջ, մանաւանդ նրա համար օտարականներ հրաւիրելով եւ բանկական գործողութիւն կատարելու յանձն առնելով։ Մի փոքր ժամանակ յետոյ, նոյն Մարսէլիոս, ընկեր դառնալով մի Հոլլանդացի վաճառականի հետ, հրաման ստացաւ գործելու, որ եւ է տուրքէ ազատ լինելով, երկաթ հանելու գեանէն, հալելու այն եւ պատրաստելու ողջ կայսրութեան մէջ։ Ձարը ցանկալով՝ առաջ առաջ իր հպատակների սովրեցնել տալ մետաղագործութիւն, պայման դրեց որ բովագործութեան մէջ անհրաժեշտ պէտք եղած թուին չափ օտարական բանւորներ գործածուին։ Նմանապէս առեւտրական դաշնադրութիւնք կնքուեցան Միքայէլի ձարութեան ժամանակ 1621 թուին Անկլիոյ հետ նախկին դաշնադրութեանց հիման վրայ. 1629 թուին Ֆրանսիու հետ, 1631 թուին Հոլլանդիու հետ, որ միշտ իր ունեցած մասը տարածելով էր տարածում Ռուսիոյ վաճառականութեան մէջ։

Սակայն, մինչեւ տասնութերորդ դարու վերջերում Ռուսիոյ ձեռարհեստներն ու առուտուրը մի ճնշիչ վարչութեան

ներքեւ ընկաւ ու նուազեցաւ, որուն սկզբունքներն ու ձեւերը բոլորովին ասիական, հեռացնում էր ու առանձնացնում այդ երկիրն Եւրոպէն։ Մի պետութեան մէջ, ուր նոյն իսկ հողատէրները չէին կարող ազատօրէն իրանց սեպհականութիւնքը անօրինել ըստ իրանց կամքին· էլ աւելի դժուար էր լինելու այդ դասու մարդկանց որոնց համար արդելքների չգոյութիւն առաջին պէտքն է, մի անկախ դրութիւն ձեռք բերելու որ իրանց վարած արհեստին կամ արած գործին համար յատուկ լինի։ Զարի կամքը՝ իրանց գործունէութեան շրջանն ու սահմանն էր գծում։ Նա իբրեւ միակ տէր հողին, նոյնպէս եւ միակ վաճառականն էր եւ այդ իրաւունքով մրցողութիւնը ընջում էր, որ ձեռարհեստների կեանք տուող սկզբունքն է։ Զարը՝ առաջ առաջ ինքը գնելու իրաւունքն էր վայելում ու վարում ամեն ապրանքները թէ բնիկ եւ թէ օտար։ Ոչ մի օտարազգի վաճառական չէր կարող ուրիշին վաճառել Զարէն զատ, երբ նա իր դիտաւորութիւն յայտնէր նրա ապրանք գնելու։ Զարը՝ գործակալներ էր ղրկում գաւառներում ցածր եւ իր ուզած գնով գնելու ամենէն նշանաւոր բերքերը՝ որոնք յետոյ ինքն էր վաճառում ահագին շահով բնիկ կամ էկովի վաճառականներին։ Այդ բնիկ կամ էկովի վաճառականք չէին կարող անգամ ՁԼասուած կամ աւրուած ապրանք մերժելու, վասն զի միապետին շահն էր առաջ հպատակի շահուցը։ Օղու, մեղրաջրի, գարեջրի, ցորենի եւ ուրիշ դրանց պէս միայն մենավաճառութենէն զատ, Զարը՝ մենավաճառեց նաեւ, ժամանակ ժամանակ իբրեւ տուրք կամ հարկ ստացած բերքերը, ինչպէս մուշտակեղէնը, մոմը, թաթարի ձիանը, կտաւը եւայլն։ Ոչ ոք այդ պարագայում չէր կարող այդ ապրանքներէն վաճառել մինչեւ որ Զարի համար պատրաստուած ապրանքները բարձր գնով ծախուում չլինէին։ Բոլոր այդ արտօնութիւնք ծագում էին առնում ինքնակալին իր հպատակների կեանքի ու ընչքի վրայ վարած բացարձակ իշխանութենէն։ Վաճառականութիւնը չէր կարող պրծնիլ այդ հիմնական օրէնքէն, որնոր խորը կերպով սովորութեանց մէջ արմատ էր դրել եւ ինչպէս որ անհնարին էր նրան ազնիւօրէն հարստանալ, այնպէս կարծուեց չուտով թէ ամեն մարդ պարտաւոր է ան-

պատիւ լինիլ, Ռուսներն առեւտրական խաբեբայութեան եւ նենգութեան մէջ հռչակաւոր էին ճանաչուած եւ այդ մասին իրանց նմանը չէր գտնուում։ Զխաբուելու համար գործի մէջ Ռուսներէն, ասում է մի հին պատմագիր, պէտք է խսկոյն եւ եթ ծախու առնուած ապրանքը պահանջել կամ կտրուած գինը։ Երբ Իւան Դ.ի ձեռքով Ռուսիաէն հալածուած հրէայք, խնդրեցին Պետրոսէն, երբ նա Ամստերդամումն էր, նրա պետութեան մէջ մտնել նրան 100 հազար ֆիորին մի գումար առաջարկելով՝ Զարը պատասխան տուեց իրան այդ խնդրագիրը մատուցանող քաղաքապետին։ Ասացէք հրէաներին, որ շնորհակալ եմ իրենց ընծայէն, բայց իրանց վիճակն Ռուսիաում թշուառ է լինելու, վասն զի, թէեւ հրէայք համբաւ ունին ամեն մարդու խաբել կարող լինելու գործի մէջ, վախենում եմ թէ իմ Ռուսներն իրանց վարպետ չունենան։

Մոսկուա էր Ռուսիոյ ներքին վաճառականութեան ապրանքների պահեստատեղին, մի եւ նոյն ժամանակ էլ հարաւային ապրանքների վաճառաբերութեանց կեդրոն։ Յոյներն արեւելքէն զուգով համար առարկայներ էին ստանում այն տեղ, թանկագին քարեր, ոսկի եւ արծաթ անօթներ, այծումազէ կերպաս (շալի), մետաքսեղէն, թամքեղէն ծածկոցներ, թանկագին դէնքեր, անուշաբիւր իւղ կամ հիւթ. դրանք՝ իրանց ապրանքները Զարին էին մատուցանում իբրեւ ընծայ, նա յետոյ՝ դրանց գինն էր կտրում եւ դրանց փոխարէն սամուր եւ ուրիշ թանկ մուշտակներ էր տալի։ Յոյնք՝ մասնաւոր մարդկանց Զարին չընդունած կամ չհաւնած ապրանքներն էին վաճառում։

Զարի առեւտրական եւ ձեռարհեստական գործողութիւնը կատարող անձինք, ինչպէս նաեւ նրա հարկապահանջութեան, տանուտէր էին կոչում եւ ընտրում էին հարիւր տանուտերների դասուց, որոնք ընտրուած էին Մոսկուայի եւ միւս քաղաքների վաճառականներէն ու քաղքցիներէն։ Տանուտէրները մաքս եւ տուրք էին առնում գործածելի եւ սպառելի երեւէններէն եւ վերակացու էին կարգուած մաքսատանց, պահեստատեղեաց եւ օղու շտեմարանների վրայ եւ առհասարակ Զարին շահ ունեցած եւ ունենալու ամեն առեւտրական գործերի վրայ դրանք էին հսկողութիւն անողներ։ Ի-

բանց տէրութենական ծառայութենէն դուրս, թոյլ էր տրուած իրանց առեւտրով եւ արհեստով պարապիլ իրանց հաշուին, բայց ընդհանրապէս այդ տանուտէրք ճորտ մարդիկ էին։

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷՔԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԽԱՐՈՅԿԻ ՄԸ ՊԷՏՔ ԿԱՅ

Բողոքալից ձայներ ամէն կողմէն կը լսուին. այն վրդովումը՝ որ ամէն մը ի վեր անդուսպ մակընթացութեան մը պէս շարունակ կ'աւելնար, իւր բարձրակէտն հասած է եւ կանացի պահանջմանց խնդիրն՝ մեծ պայքարով հոչակ հանել կ'ըսպառնայ։ —

Որչափ ալ տարբեր լինին արտայայտութեան եղանակներն դէթ իդեական սեռին բոլոր անդամներն միաձայն են դատապարտելու այն տեսութիւններն զորս Մայտալ քննադատութեան առթիւ յայտնած էի Երկրագունտի մէջ։ —

Այս սրտայուզութիւնն հասկանալի էր ապաքէն նոյն իսկ երբ կին մ'էր որ յարձակման նշանը կ'ուտար։ —

Մեր առաջին յօդուածը՝ կատարեալ ուսումնասիրութիւն մը չ'էր անշուշտ անդ յիշուած ընկերական մեծ խնդրոյն վրայ. մենք միայն շոշափած էինք անոր գլխաւոր գիծերն, այսինքն ինչ որ կարելի էր ամսաթերթի մը անձուկ սահմանին մէջ։

Իդեական սեռի հաւասարութեան խնդիրն իսկապէս իրաւաբանական փիլիսոփայութեան կը վերաբերի եւ փափագելի էր որ այդ գիտութեան հմուտ անձ մը ձեռք առնուր այս կարգի կարեւոր հարց մը։ —

Բայց մեր մէջ կը բաւէ քաջ հայկաբան մը լինել գիտական բոլոր ծանօթութեանց տէր համարուելու համար. կը բաւէ սահուն ոճի մը կամ բառերու ներդաշնակ կապակցութեան դաղտնիքն գիտնալ խմաստասիրական ամենաբարձր խնդրոց վրայ դատաստան ընելու համար։ Մենք մասնագիտութիւնը կ'արհամարհենք. մասնագիտութիւնն՝ սահմանա-

վակ մտքերու կը պատշաճի միայն եւ հայկական հանճարն ազատ կը պահանջէ թռիչ ու ասպարէզ։ —

Թող այնպէս լինի ուրեմն. մեր ընդդիմախօսին աչերն մեծ վախ չ'են ազդեր մեզ եւ դիւրին է երեւան հանելիւր փաստերուն տկարութիւնն զորս՝ լաւագոյններ չ'ունենալուն համար անչուշտ, մէջ բերած է 'ի նպաստ կանանց հաւասարութեան։

Հրաչեայ Մայտաի հեղինակէն աւելի պահանջող է կանանց համար. նա իւր յօդուածին մէջ գեղեցիկ սեռին քաղաքակրթութեան մասնակցութիւնն հաստատել կը փորձէ։

Երկարօրէն բացատրելէ յետոյ կանանց անուղղակի ներգործութիւնն՝ մարդկային բարուց ու զգացմանց վրայ, նա կը պնդէ որ կինն է այր մարդուն լաւագոյն գաղափարներն ներշնչողն. լաւագոյն գաղափարներ, իբրեւ թէ հոգն ըլլար իրեն մարդոց ճակատագիրն, ցորչափ իւր պետքերուն, իւր կամաց, իւր հաճոյից գոհացում կը տրուի։ —

Եւ ինչ փառատ ունին անոնք որք այսքան ծանր տարկութիւն մը յառաջ կը բերեն, որ յառաջդիմական շարժումն կանանց ներշնչման կը պարտինք, որ ջանքն կամ որ արդիւնքը նոցա նախաձեռնութեանց հետեւութիւն է։

Աղէկ կամ դէշ գաղափար ներշնչելն խնաստուն ու դրական մտքի գործ է եւ սակայն Հրաչեայ կը ճանչնայ թէ կինն զղացում մ'է եւ այրն բանականութիւն։

Գաղափար ներշնչել, բայց ըսէք, խնդրեմ, մինչեւ ցարդ հատ մը կազմելու կարողացած է արդեօք։ Ամեն ատեն որ կը տեսնենք կինն աշխարհի պայքարին մէջ, միշտ գործիք եղած է արանց ձեռքը։

Միթէ պատմութիւն չի'կայ այլ եւս։

Եւ կրնա՞ ուրացուիլ որ կինն ամեն յետադիմական շարժմանց հետ կ'անձնաւորուի միշտ։ Միապետութեան կուսակից՝ հոն ուր ժողովրդեան ազատութիւնը կ'ոչնչէ, մղեռանդութեան կուսակից՝ հոն ուր հաւատքի ազատութիւնը կը քարոզուի, նա շարունակ իրեն ներշնչուած սխալ սկզբանց իրականացման կը գործածէ հրապուրիչ դէմքի մը տուած առաւելութիւնը, խաբեբայ լեզուի մը գոյացուցած համոզումը, եւ հնարագէտ մտքի մը արտադրած բոլոր մեքենայութիւնքը։

Իսկ Հրաչեայ նոցա ուղղակի գործունէութիւնն ալ հաս-

տատել կը ջանայ եւ ցոյց կուտայ մեզ հին դարուց մէջ Սպարտացի կամ Գերմանացի կանանց պատերազմասէր ոգին եւ Քրիստոնէութենէ վերջը մարտիրոսուհեաց քաղաքակրթիչ վարդապետութիւնն եւ ներկայ դարուս կրօնաւորուհիներն որք ըստ իւր ասութեան աշխարհ կը շրջին սէր ու լոյս տանելու մարդկութեան։ —

Սպարտացի կամ Գերմանացի վայրենուհեաց յիշատակութիւնն, կանացի փափուկ սիրան՝ բարուց մեղմանալուն միակ պատճառն հրատարակելէ վերջը, քիչ մը յանդուգն է եթէ ոչ սրիչ բան։ —

Այնչափ յանդուգն է թերեւս յիշատակել այն մոլեռանդ կանայքն՝ որք կրօնաւորներու վայրագ քարոզներէն մոլեգին՝ մարտիրոսութեան պատկի մը երազով արդարապէս սպանուած են այն ժողովուրդներէն որոնց օրէնքն ու հաւատքն կը նախատէին. կոյր ու անմիտ գործիքներ անոնց որք հասարակաց խիղճը վրդովելէ ուրիշ պաշտօն չունին եւ որք շարունակ նոր կրօններ հիմնելու համար երեւան կ'ելլեն իբրեւ ժամանակաւոր ախտեր լուսաւորութեան դործն յետաձգելով եւ կրօնական հալածումներու մատնելով զաշխարհ։ —

Իսկ ելլել մեզ խօսիլ այժմեան կրօնաւորուհեաց վրայ, ճիշդ այն կանանց որք իրենց կին լինելն կ'ուրանան ու կը դատապարտեն, այն կանանց որք քաղաքակրթութեան դէմ կը մաքառին ու զայն կ'անիծեն, որք՝ մեղապարտ բնութեան դէմ որոյ օրէնքներն ոտնակոխ ընել կը ջանան, մեղապարտ մարդկութեան դէմ որոյ պարտաւորութիւններէն կը խուսափին, նոյնչափ խաբեբայ նոյն իսկ Աստուծոյ դիմաց որչափ մարդկութեան, այս կանանց որոց խաւարապատ կեանքն կարող է ամեն սարսափելի ոճիրներն ծածկել առանց սրբութեան քօղն աղարտելու, այս կանանց որք, ինչպէս ամեն ոք գիտէ, սովորաբար իրենց յանցանքն քաւելու համար ապաշխարելու դատապարտեալ, իրենք իրենց համար ուրիշ աշխարհ մը ստեղծած են ընկերութեան ծոցին մէջ, աշխարհ մը կեղծաւորութեան ու վատութեան, ասի ալ չափն կը լեցնէ ու կը պարտաւորինք հարցնել թէ մի գուցէ միջնադարեան վարդապետ մը ընդդիմախօս լինելու պատիւն ընէ մեզ։ —

Բայց ասով չ'աւարտիր Հրաչեայի փաստերուն երկար շարքը, նա հեղինակներու ասպարէզն ալ կ'որոնէ, ու ժողովրդական մը կը դանէ բաղդատելու համար..... չեմ դիտեր, յիրաւի, որու հետ։ Ա. յսչափ աննշան վիպագիր մը դանելն այրական հանճարներու դէմ, եթէ հանճարի մասին կանանց՝ սրանց հետ հաւասարութիւնը չ'ապացուցանէր, գոնէ կը հաստատէ թէ իրենց բոցալեզու պաշտպանն ամեն միջոց ի գործ դրած է իրենց պաշտպանութեան համար, եւ թէ որ հասարակաց դատաստանն ու ողջմտութիւնն մերժեն կանանց անհեթեթ ու անիրաւ պահանջումներն, յանցանքն Հրաչեային չ'է։ —

Բայց կանանց սիրավառ ջատագովն այսչափով ալ չի գոհանար, եւ երաժշտական ասպարէզին մէջ գէթ կանանց առաւելութիւնն գտնել կը կարծէ։ Հոն՝ ուր Պէթհովէն, Մօցարթ ու Մենտէլսօն կը թագաւորեն, ամեն ոք ամօթահար պէտք է լինի կանանց երաժշտական տաղանդին խօսքն ընելու։

Հրաչեայի այս երկար խուզարկութիւններն կը վերջանան իմաստասիրական այնչափ բարձր խորհրդածութեան մը, որ ուղիղ լինելէ անդին կ'անցնի. նա տառանց երկրայելու կ'իմացընէ, անտարակոյս առաջին անդամ լինելով, ոգէտ մարդկութեան թէ՝ հաւասարութիւնն նոյնութիւն չի նշանակէր։

Եւ միթէ ինչ են իրաւունք՝ եթէ ոչ օրինաց վայելումն. եւ օրէնքն անհատի մը էական բնութեան պարտի համաձայնիլ միշտ, ինչպէս կը գրէ Մոնդէսքիէօ։ Ուրեմն, միեւնոյն օրինաց ենթակայ լինելու համար, կամ տարբեր բառերով, մի եւ նոյն իրաւունքն վայելելու համար՝ հարկ է նոյնութիւն յատկութեանց ու կարողութեանց մէջ. եւ երբ Հրաչեայ կը խոստովանի թէ այրն ստեղծագործ հանճար է եւ կինն հրապուրիչ դեղ ու ամօթլեաց շնորհ միայն, այրն բանականութիւնն է եւ կինն զգացում, մին իմաստասիրութիւն ու միւսն հաւատքն, այսինքն բոլորովին իրարու ներհակ բաներ՝ բնութեամբ ու պաշտօնով, այլ եւս նոցա իրաւանց հաւասարութիւնն պահանջելն՝ այն գիտնական վճիռներէն կը համարուի որք բացարձակ տգիտութեամբ մը միայն կ'արդարանան։

Բայց մինչեւ հոս դեռ եւս իւր մեծագոյն զէնքն չի յիշեցինք, չի յիշեցինք թէ որչափ պերճախօսութիւն ունեցած է

երբ կնոջ երջանկաւէտ հրեշտակ մը լինելն հաստատելու կը ձեռնարկէ։

Կը կարծենք որ յօդուածագիրն մի գուցէ օգուտ քաղել ուզած լինի գիտական ամենածանր հարցէ մը, աւելի կանանց քով համբաւ մը ստանալու քան ճշմարտութեան ծառայելու համար, վասնզի հոս գրագէտն իւր բոլոր տաղանդն ցոյց կուտայ, թէեւ խնդրոյն հետ էական կապակցութիւն չունի եւ իւր ճարտասանական ձեւերն յիրաւի զմայլիչ պիտի լինէին եթէ մի քիչ աւելի բարեկիրթ ճաշակի արդիւնքն ըլլային։

Կինն երջանկաւէտ լինի թէ ազիտալեր, իրաւանց հաւասարութեան խնդիրն ատով չի լուծուիր. տեսակէտ կախումն ունի այս մասին կարծիք յայտնել, եւ ամենօրեայ փորձառութիւնն աւելի մեզ իրաւունք կրնայ տալ քան թէ մեր ընդդիմախօսին։

Ա. յր մարդն միշտ կնոջ մը սիրոյն կը նուիրէ իւր կեանքը իւր անունը, իւր պատիւն, իւր համբաւն ու իւր աշխատութիւնը, եւ կը պակսին կիներ ուխտադրուժ, որք առաթուր կը կոխեն կ'անցնին այդ սէրն, կ'աղարտեն այդ անուն, այդ պատիւն եւ յաւիտեան կը թունաւորեն այդ կեանքը։ Եւ ոչ անխուսափելի հարկի մը ներքեւ կը մեղանչեն նոքա, ամենէն չնչին պատճառն, ձանձրութեան վայրկեան մը յարմարադէպ է, բառ մը կը բաւէ որպէսզի խորտակեն իրենց աւանդուած միակ յոյսն ու միակ երջանկութիւնն։

Եթէ ինք կարողացաւ սուրբ հեշտութիւններու բոյնը դտնել իւր բացատրութեան ձեւը գործածելով, կամ եթէ Աւետեաց երկիր մը բացուած է իրեն՝ իբրեւ նոր Մովսէսի մը, աւելի՛ աղէկ, բայց ատով իրաւունք չ'ստանար խստութեամբ դատապարտելու ամեն անոնք որք իրեն չափ հաւատացեալ չեն եւ ըլլալու պատճառ չունին։

Թող կինն հրեշտակ մը լինի, ես նախամեծար պիտի համարէի զինք՝ եթէ պարզ մահկանացու մը լինէր. հրեշտակէ մը սատանայ դառնալ դիւրին բան չի կայ, ինչպէս ցոյց կուտայ Ս. Գիրքն։

Ամեն անոնք՝ որք կանանց մասին բացատրութեանց խստութիւնս կը քննադատեն, պէտք է գիտնալն թէ հապարակաց կարծեաց մէջ կնամոլու հեշտամոլ հոսանք մը գոյացնելն

տիտղոս համարողներ չեն պակսիր մեր մէջ։ Դեռ եւս կը յիշեմ յօդուած մը՝ յորում կինն իբր աստուած կը դաւանուէր։ Այս շարժման դէմ կը կանգնիմ ես, այս հոսանքներուն դէմ կը մաքառիմ ես. ալ կը բաւեն այն պարահանդէսի խօսակցութիւններն որք խմաստասիրական խորհրդածութեանց ձեւով կը հրատարակուին. դլուխնիս ուռեցաւ մոիկ ընելէ որ կինն մարդէ դերազանց ոք է. թէ դրական վիլիսոփայութիւնն շատոնց ի վեր հանրացուցած է այս ճշմարտութիւնն. թէ պաշտուելու նախասահմանեալ է կինն, թէ նորա ոտքին փոշին լինելն երջանկութիւն մ'էր եւ պիտի լինի, եւ թէ քաղաքակրթութիւնն նորա ժպտէն պարտէր դեղեցիկն ու ճշմարիտն ուսանիլ։ Գծուած ու նուստ խնկարկութիւններ, որք կանանց հեշտաբոյր ներքնասենեակներուն մէջ օգտակար կերպիւ կրնան յեղյեղուիլ, բայց ո՛չ դրական հրապարակին վրայ՝ զոր կ'ստորնացնեն։

Բայց ալ ի՞նչ հարկ աւելի յառաջ տանիլ վէճ մը որ երկարելուն չափ կրնայ զայրանալ առանց համոզիչ դաւանելու։

Անպէտ չէինք մեր յանդգնութեան հետեւանացը երբ յանձն առինք պատասխանել յարձակման մը որոյ դէմ ամենքն անտարբեր կը մնային, երբ մեր ազգին ընտանեկան ու բարոյական պատուոյն համար նախամեծար համարեցինք շատ մը համակրութիւններ կորսնցնել՝ քան թէ թոյլ տալ որ ոտնակոխ լինի ճշմարտութիւնն։

Ընդհանուր լռութեան մէջ բարձրացող այս ձայնն, այս բողքն, այս աղաղակն անշուշտ հայհոյութիւն մ'էր որբապիղծ, եւ կ'սպասենք որ վաղն այս տողերն համարուին դուցէ աստուածամարտ հրատարակութիւն մը զոր խարոյկի բոցերով հարկ է անհետ ընել ու ջնջել երկրագունտէն։

Գ. ՋՈՀՐԱՊ

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

Գործիք արտադրութեան. — Ինչպէս որ տեսանք գլխաւոր գործն՝ ի ճարտարութեան մեր պէտք ունեցած իրերն որոշելն է. երկրորդն՝ զանոնք հայթայթել, կերտել, կամ լաւ

եւս ինչպէս կասեն արտադրելն, եւ անշուշտ պարտիմք ըստ կարելւոյն զանոնք քիչ աշխատութեամբ արտադրել։ Այս նպատակին հասնելոյ համար, պարտիմք որոնել ինչ որ հարկաւոր է հարստութեան արտադրութեան։

Ինչպէս որ կ'ասուի ընդհանրապէս ճշդութեամբ թէ՝ արտադրութեան համար երեք գործիք կան։

Ընկերութեան արդի կացութեան մէջ յառաջ քան կարենալոյ արտադրել զհարստութիւն պարտիմք յետագայ երեք իրերն ունենալ 1. երկիր, 2. աշխատութիւն, 3. դրամագլուխ։

Արտադրութեան համար այս երեք բաներն կը միացնեմք, զաշխատութիւնն երկրին կը գործածեմք, դրամագլուխը կը գործածեմք աշխատաւորին օգնելով իւր գործեաց հայթայթմամբ, եւ սնուցանելով զանի իւր գրաղման միջոցին։ Երեք այս տարբեր գործիքներն կարդ ըստ կարգէ պիտի քննեմք։

Երկիր, աղբիւր գործելի եւ գործածելի նիւթոց. — Արտադրութիւն բառը յստակապէս կը յայտնէ թէ՝ ամեն անգամ որ ուզեմք զհարստութիւն յառաջբերել, պարտիմք երկրի մի մասին, մի լճի, մի գետի կամ ծովու դիմել, ու նմանէ հանել այն նիւթն որ հարստութեան պիտի փոխուի։ Փոյթ չէ թէ նախնական նիւթերը երկրին երեսէն, հանքերէն կամ իւր խորերն, փորուած խոռոչներէ, ծովերէ կամ ովկիանոսներէ ելլեն։ Ընդհանրապէս մեր սնունդն երկրին երեսը կ'ածի, որպէս ցորեանն, գետնախնձորն, եղջերաւոր անասունքն, եւ որսերն. առ հասարակ մեր հանդերձներն բանբակէ, գիանէ, բուրդէ, կաշիէ կը շինուին, որք միեւնոյն եղանակաւ կը ժողովուին։ Հանածոյք եւ մետաղք՝ երկրին խորշիցը մէջ հորեր եւ հանքային ուղիք (gabrie) բանալով ձեռք կը բերուին։ Գետք, լիճք, ծովք եւ ովկիանոսք հարստութեան կարեւոր աղբիւրներ են։ Նոքա մեզ սնընդաւոր նիւթեր, իւղ, պալենայի ոսկորներ, բոկի (phoque) կաշիներ եւլն. կը հայթայթեն։ Անկարելի է որեւիցէ արդիւնք մը կերտել առանց գործածելի նիւթ մը ունենալոյ։ Գնդասեղ մի շինելոյ համար պղինձ, զէնք եւ անագ պիտոյ են. ժապաւէնի համար մետաքս եւ ներկ։ Բոլոր այն բաներն զորս կը շօշափեմք, կը գործածեմք, կ'ուտեմք, կամ կը խըմեմք մէկ կամ բազում նիւթերէ շինուած են, եւ մեր առաջին գործն պարտի միշտ լինել պէտք եղած նախնա-

կան նիւթոց քանակութենէն բաւական պաչար մը գտնել։

Գրեթէ ամեն անգամ նաեւ, նիւթէն ի զատ մի ուրիշ բանի ալ պէտք ունիմք, զօրութեան մի որ մեզ օգնէ տեղափոխելոյ եւ աշխատելոյ անտաչ մարմիններն։ Մարդս կը փափաքի անշուշտ ըսա կարելւոյն չը յոգնեցնել զիւր բազուկներն ու սրունգները, ուրեմն օդային աղօրիներ կը չինէ ցորեանը աղալոյ, նաւեր՝ վաճառքներն տեղափոխելոյ, շոգեշարժ մեքենաներ ջուր հանելոյ, եւ ուրիշ տարբեր աշխատութիւններ ընելու համար։ Երկիրն, կամ ինչպէս որ կասեմք. բնութիւնը մեզ միայնգամայն հարստութեան նախնական նիւթերն եւ այն զօրութիւնն կը հայթայթէ որ կ'օգնէ մեզ սոյն մարմիններն հարստութեան վերածելոյ։ Ամեն ինչ որ արտադրութեան առաջին գործին այսպէս մեզ կը հայթայթէ՝ բնական գործիք կը կոչուի, այսինքն թէ մեզ համար կը գործէ եւ մեզ կ'օգնէ։ Բնական գործչաց մէջ, երկիրն ամենակարեւորն է, վասնզի երբ նա առատութեամբ արեգական լոյս եւ խոնաւութիւն ստանայ, կարէ մշակուիլ եւ ամեն տեսակ հունձք յառաջ բերել։ Ուստի տնտեսագէտք երկրիս վրայօք կը խօսին, երբ նոյն իսկ իւրեանց դիտողութիւնքն ժայռից եւ կամ գետոց վրայ անեն։ Աշխարհագնախս երեք չորրորդ մասը ծովերով ծածկեալ են, սակայն այս ընդարձակ տարածութեամբ ազի ջուրը քիչ հարստութիւն կ'արտադրէ, ի բաց առեալ կէտերն, բոկերն (varech) ն եւ մի քանի ուրիշ տեսակ կենդանիներ եւ բոյսեր։ Երբ երկրին վրայօք խօսիմք, կուզեմք ուրեմն իրօք նախնական նիւթոց ամեն աղբիւր եւ ամեն բնական գործիչք հասկացնել եւ կարեմք հաւասարացնել երեք այս իրերն։ Երկիր, աղբիւր նախնական նիւթոց, բնական գործիչք։

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ. — Ճշմարիտ է սակայն թէ բնական գործիչք առանձին զհարստութիւն չեն կազմեր։ Մարդ մը կարէ ամենայն բերրի երկրի մը մէջ կորնչել եթէ չաշխատի զինքը շրջապատող նիւթերն իւրեանց յատկացնելոյ։ Ծառերէն կախուող վայրի պտուղն հարկ է ժողուուիլ հարստութիւն մը լինելոյ համար, եւ վայրի որսն՝ պէտք է որսուի զանի եփել եւ ուտելէ առաջ։ Պարտիմք խիստ աշխատիլ վայելուչ հանդերձներ, տուներ, կանոնաւոր քանակութեամբ սնունդ ունենալոյ համար, սարտուսպատշաճ նախնական նիւթերն պէտք

են աստիճանաբար հաւաքուիլ, հարթուիլ եւ գործուիլ։ Ուրեմն հարստութեան այն քանակութիւնն զոր ժողովուրդ մը կարէ ձեռք ձգել, աւելի կախումն ունի իւր գործունութենէն եւ աշխատութեան մասին ունեցած ճարպիկութենէն, քան թէ գինքը շրջապատող նիւթոց առատութենէն։

Ինչպէս կանխաւ դիտեցինք, թէ հիւսիսային Ամերիկան խիստ հարուստ երկիր մ'է, խիստ բարեբեր հողմը, հանքային ածխոց խաւեր, մետաղաց երակներ, ճկնաւէտ գետեր, թանկագին անտառներ, մեկ խօսքով ամեն փափաքելի նախնական նիւթեր ունեցող։ Սակայն բնիկք Ամերիկայի հազարաւոր տարիներ ամենախեղճ կերպիւ տարեցան այդ երկրին վրայ, զի նոքա ոչ այն ծանօթութիւնքն, եւ ոչ այն հարկ եղած յարատեւութիւնն ունէին այդ բնական գործիքներն պարտ ու պատշաճ կերպով աշխատելոյ եւ ի նոցանէ հարստութիւն հանելոյ համար։ Այս եղելութիւնն մեզ յստակապէս կը ցուցնէ թէ յաջողակ, ճարտար եւ կանոնաւոր աշխատութիւն հարկաւոր է զհարստութիւնն արտադրելոյ։

ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽ. — Շատ հարստութիւն կարենալ արտադրելոյ համար, աւելի բան մ'ալ հարկաւոր է մեզ, դրամագլուխ, որ կ'օգնէ գործաւորաց մինչ նոքա կաշխատին։ Երիկու կամ երեք անդամ չ'ասեմք, բայց գէթ մարդս պարտի օրը անգամ մը ուտել, եթէ իւր ձեռաց մէջ սննդեան պատրաստ քանակութիւն մը չ'ունենայ, պարտի ջանալ որ լաւագոյն միջոցաւ զայն ձեռք ձգէ, ասա թէ ոչ սովամահ կը կորնչի։ Պարտի արմատներ խլել, հունտեր հաւաքել, կամ եթէ կարէ՝ վայրի կենդանիներ որսալ։ Եթէ այսպէս վարուի խիստ փոքր արդեան մը համար չափազանց պիտի աշխատի։ Բնիկք Աւստրալիոյ ստիպեալ են երբեմն քարէ կացիններով մի մեծ ծառ տապալել, — ամենակնձիռն աշխատութիւն. — բաղդատմամբ յառաջ եկած արդեանն։ Այն մարդերն որք այսպէս կ'ապրին. կարենք ասել, — ձեռաց եւ բերնի մէջ, — ամենադիւրին եղանակաւ սնունդ եւ զգեստ ստանալոյ համար պէտք եղած ոչ ոյժը եւ ոչ ալ ժամանակը ունէին։ Շատ աշխատութիւն պէտք է հողը մշակելոյ, տափանելոյ, սերմանելոյ եւ բոլորտիքը գոցելու եւ երբ բոլոր այս բաները եղած են, դարձեալ վեց ամիսներ սպասելու է հնձոց։ Անշուշտ այս եղանակաւ ձեռք բերուած սնունդի քանակութիւնը՝ ըս-

պառեալ աշխատութեան նկատմամբ շատ աւելի է, սակայն վայրի հնդիկներն եւ միւս ազգէտ ցեղերն չեն կարող համբերել որպէսզի հունտը բոլորովին ծլի։ Աւստրալիական խեղճ բնիկք պարտին ամեն օր հունտեր եւ որդեր հաւաքել։

Ճարտնական լաւ առած մը կասէ թէ՝

«Ծարաւելէ առաջ՝ հոր մը փորէ.» արդարեւ մաղթելի է այս խրատին հետեւիլ։ Սակայն պարտիմք դրամագլուխ մը ունենալ որ ձեզ ապրելոյ համար օգնէ երբ դուք հորը կը փորէք։ Այնպէս ալ ամեն անգամ որ կամիմք առանց չափազանց աշխատութեան հարստութիւն մը ձեռք ձգել, պէտք է որ ապրուստի պաշար մը 'ի պահեստի ունենամք, որ օգնէ մեզ ապրելոյ երբ կաշխատիմք ու կ'սպառեմք։ Այս պաշարն դրամագլուխ կը կոչուի։ Առանց դրամագլխոյ մարդիկ ընկճեալ են աշխատութեան տակ եւ սովամահ կորնչելոյ վտանգի մէջ։ Դժուարաւ կարեմք ասել թէ՝ արտադրութեան համար դրամագլուխը, երկրին եւ աշխատութեան չափ հարկաւոր է, քանզի դրամագլուխը երկրին եւ աշխատութեան արդիւնքն է։ Սակայն պէտք է որ մարդս միշտ շատ արտադրելէ առաջ, իւր սեպհականութիւնն եղող փոքրիկ մի դրամագլուխ ունենայ, առ նուազն իւր վերջի օրապահիկն։

Անօգուտ է սակայն ջանալ մի լաւ տեղեկանալոյ թէ ինչպիսի եղանակաւ առաջին դրամագլուխն հաւաքուեցաւ։ Սորա համար հարկ պիտի լինի մինչ աշխարհիս նախնական դարերն ելլել, ուր մարդիկ եւ կանայք աւելի վայրենի անասնոց կեանքը կը վարէին քան մեր այժմեան վարած կեանքը։ Սոսյգ է սակայն թէ չեմք կարող հաց, դանակ, պատառաքաղ հայթայթել, մեր մարմինը հագուստներով ծածկել, քարաշէն տուներ շինել եթէ չունենամք դրամագլուխ մը որ մեզ օգնէ ապրելոյ երբ այս գործերն կատարեմք։ Որեմն դրամագլուխը անհրաժեշտ պէտք է, եթէ ոչ աշխատելոյ, գեթ ստեղծագիտաբար եւ յաջողութեամբ աշխատելոյ համար։ Կարեմք զայն իբր ու երկրորդական մի գործիք նկատել՝ եւ յետագայ կերպիւ դասակարգել աշխատութեան գործիքներն։

Պիտանի գործիք..... { Բնական գործիչք
Աշխատութիւն

Երկրորդական գործիք..... Դրամագլուխ։

Պ. ՆԵՎՐՈՒԶ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԷՄՐՈՒՏ-ՏԱՂԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆ (*Ուղեւորութիւն, Նկարագրութիւն եւ Արձանագրութիւնք Յատակագիծներով եւ Լուսանկարներով*), *Հեղինակութիւն Օսմանեան Կայսերական Թանգարանի տնօրեն Օ. Համտի Պէյի եւ Գեղարուեստից Վարժարանի ուսուցիչ Ոսկան Էֆենտիի. Կոստանդնուպոլիս, Լեօֆ-ղերեան տպագրութիւն, 1883:*

Այս տիտղոսով Ֆրանսերէն գիրք մը հրատարակուեցաւ վերջերս, զոր կ'ուզենք ծանօթացնել «Երկրագունա»ի ընթերցողաց, ոչ միայն գործին կարեւորութեանն համար, այլ մանաւանդ սա պարագային համար թէ հեղինակներէն մին կը պատկանի հայ ազգութեան: Կայսերական Թանգարանի տնօրէնն, քաջ նկարիչ եւ գրագէտ, ներկայ հրատարակութեան մէջ կը խոստովանի իւր հայ պաշտօնակցի կատարած առաջնակարգ դերն: Երուանդ Ոսկան Էֆէնտին, մեր անդրանիկ արձանագրագէտ, իւր արուեստի բերմամբ հնախօսութիւնն լաւ ուսումնասիրած, նախասահմանեալ էր փայլիլ այն դիտական արշաւի մէջ, զոր պիտի փորձենք ուրուագրել:

Դերմանացի Բուշդէյն ուսուցչապետն առաջին անգամ ուսումնասիրած է Նէմրուտ-Տաղի Դամբարանն եւ խմբագրած է մի տեղեկագիր, զոր Պէրլինի Թանգարանն հրատարակեց 1882 հոկտեմբեր 19ին: Այս Թանգարանն կը յղէր երկրորդ քննիչ մը, Պ. Հուման, երբ Օսմանեան կառավարութիւնն, հայրենասիրական գաղափարէ մը ներշնչուած, որոշեց յղել տեղացի գիտուններ, քննելու համար յիշեալ հնութիւնն: Այսպիսի ձեռնարկ մ'առաջին անգամ կը կատարուէր Տաճկաստանի մէջ:

Ուստի այս տարի, գարնան միջոցին, մայրաքաղաքէս մեկնեցան Համտի Պէյ եւ Ոսկան Էֆէնտի, եւ, Զմիւռնիոյ նահանգին մէջ հնադիտական խուզարկութիւն մ'ընելէ յետոյ, հասան Իսկէնտէրուն: Կիլիկիոյ դաշտերէն յառաջացան մինչեւ Ամիտեան եւ մայիս 2/14ին ճամբայ ելան այս վերջին քաղաքէն, երթալու համար Գեհդա գիւղն եւ անտի Նէմրուտ-Տաղ, Մալաթիոյ նահանգին մէջ:

Ատիեամանէն մեկնելով, մեր դիտուն ուղեւորներն անցան Տօրոսի սեպացեալ լեռնաշղթայէն եւ հասան Բէրուզ գիւղն, որ երբեմն կը կոչուէր Բէրէ եւ կը պարունակէ հին շիրիմներ։ Բէրուզէն իջան Զիարէթ-Զայ եւ անտի Հէրէքդրան գիւղն, ուր ընդարձակ քարահատներ եւ հնութիւններ։ Գալպուրան—Սուէն անցան Գեահդա—Սու, ում կը մնանայ Պուլան—Սու, խառնուելու համար Եփրատի մէջ. աւերակներ ասա եւ անդ։

Հրատարակութեան Ա. լուսանկարն կը ներկայացունէ Պուլան—Սուի հոյակապ կամուրջն, որ լատին արձանագրութիւններն կը վկայեն թէ Սեպտիմ Սեվեր, Կարակալլա եւ Գետա հռոմէական կայսերք շինած են զայն. կամուրջին գլուխներն կը կրեն ցարդ այն պատուանդաններ որոց վրայ այդ վեհապետաց արձաններն կանգնուած էին երախտագէտ ժողովուրդէն։

Բ. լուսանկարն կը ներկայացունէ Գեահդա գիւղն, քառասունի չափ հիւղերէ ձեւացած, եւ Դ.ն Գեահդայի պատկառելի բերդն, որ մի մասն է բիւզանդեան, մի յունական խաչով զարդարուած, եւ մեծ մասն արաբական, Մելիք—Մանսուրի օրով եւ աւելի ուշ կերտուած եւ արաբերէն, արձանագրութիւններով ծածկուած։

Հնախոյզ մասնախումբն մայիս 4/16ին ճամբայ ելաւ Գեահդայէն, իւր հետ առնուլով մի քուրդ առաջնորդ, նաեւ Պօղոս Աղա անուն մի Հայ, անդամ Գեահդայի գազային Իտարէ—Մէճլիսիին, եւ իւր որդին։ Գիւղէն քիչ հեռի պատահեցան Գեահդա—Սուի ահաւոր քարավաղին, զոր Դ. լուսանկարն կը ներկայացունէ, եւ անտի հասան Հօրիք անուն քրդական գիւղն, 7-8 անակներէ ձեւացած։ Հօրիքէն ելան Նէմրուտ—Տաղի վրայ, նախ ձիով, ապա ոտքով եւ ձեռքով, զի ձիւնն կը պատէր դեռ այդ լեռան կատարն եւ ժայռեր կը ցցուէին ասա եւ անդ, պատսպարելով չքնաղ ծաղիկներ, գարնային յիշատակներ ամեռուան ծոցին մէջ։ Վերջապէս հասան Դամբարանն, զոր իրեն համար կանգնած է Կոմագինէի մեծ թագաւորն Անտիոքոս, Փոքր Հայոց սահմաններուն մէջ։

Դամբարանն կը նմանէր այն դամբարանաց զորս հիներն սովոր էին կանգնել, այսինքն խիճերէ ձեւացած արուեստական լեռնակ մը, ստէպ յիշակերտներով եւ յիշատակարաններով շրջապատուած, որ իր տակ կ'ամփոփէր նշանաւոր

անձի մը շիրիմն եւ մերթ գէնքերն եւ զարդերն։ Ա. յս պարագայ գրգռած է յաջորդ սերունդներու ընչաքաղցութիւնն, որք պեղած եւ քանդած են Փոքր Ասիոյ բոլոր հանանման դամբարաններն, գանձեր գտնելու յուսով։ Նէմրուտ-Տաղի Դամբարանն երկրորդ ենթակայ եղած է այս սրբապղծութեան։

Մասնախումբն, առաջին ակնարկ մը ձգելով Դամբարանին վրայ, նկատեց թէ ձիւնն կը ծածկէր այդ յիշակերտի մեծ մասն. ուստի, խումբ մը քուրդ եւ հայ գործաւորաց յանձնարարելով բառնալ ձիւնն, վերադարձաւ Դեահգա։

Մայիս 6/18ին, Մասնախումբն դնաց քննել Դարա-Գուշի Դամբարանն, որ Դեահգայի հարաւակողմն է եւ զոր Ե. լուսանկարն կը ներկայացնէ։ Նա երեք կողմէն երեքական սիւներով շրջապատուած էր երբեմն, այլ այժմ չորս սիւներ միայն կը նշմարուին կանգուն, իրենց ճեւով յիշեցուցնելով Ա. յրած Սիւնն (Զէմպէրլի—Թաշ)։ Սիւներէն մին կը կրէ բարձրաքանդակ պատկերներ, որոց մին հաւանօրէն կը ներկայացնէ մի թագաւոր, արեւելեան խոյրով (նման այն խոյրին զոր տեսած եմ Տիգրան Բ.ի դրամներուն վրայ)։ Ա. յս սիւնի ձախակողմն է առիւծի արձան մը, երեք մէդր երկար, զոր Զ. լուսանկարն կը ներկայացուցնէ եւ որ անշուշտ կանգնուած էր ձախակողմեան սիւնին վրայ, Է. լուսանկարին մէջ պատկերուած։ Բ. լուսանկարն կը ներկայացնէ մի ուրիշ սիւն. ասոր խոյակին վրայ կը բարձրանայ արծուի արձան մը, ուստի կը պարտինք «Դարա—Գուշի Դամբարան» յորջորջումն։ Ա. յս սիւներէ մին կը կրէ յոյն արձանագրութիւններ, ուր Պ. Բուշէյն կարդացած է Միհրդատի անունն. սակայն դեռ չ'է կրցած որոշուիլ թէ ուստի կը պատկանի այս Դամբարան։ Վերջին սիւնն կը կրէ մի կիսաւեր արձան, որ կը նմանի ցուլի. Թ. լուսանկարն կը ներկայացնէ զայն, սիւնի պատուանդանին վրայ կանգուն ցոյց տալով Ե. Ոսկան էֆէնտին։

Մասնախումբն մայիս 9/21ին տնկեց իւր վրաններն Նէմրուտ—Տաղի մօտ, մի նեղ հովտի մէջ զոր լուսանկարն կը ներկայացուցնէ։ Գիշերն, 40-50 գործաւորներն, որք Դամբարանի ձիւնն մաքրելու զբաղած էին դեռ, կ'իջնեն վրաններուն քով, զորս լուսնալոյսն կը լուսաւորէր, եւ չոր ծառերով կազմելով ահագին խարոյկներ, բոցերուն մօտ կ'առաւօտեն երգելով իրենց ազգային եղանակներ։

Յաջորդ օրն սկսեցաւ քննութիւնն, եւ գործաւորաց հրամայուեցաւ կանգնել երես ի դեռին կործանուած բարձրաքանդակներն ուսումնասիրութեան համար. Ժ.Ա. լուսանկարն զայս կը ներկայացունէ։ Գիրքն կը յայտնէ ասա թէ Ոսկան էֆէնտի չիներց խոյոյն Դամբարանի յատակագիծն, գեղեցիկ աշխատանք որ կցուած է այս հրատարակութեան, Գարա—Գուշի Դամբարանի յատակագծին հետ։

Նէմրուտ-Տաղ ունի գրեթէ 6,500 ոտք բարձրութիւն եւ կը գտնուի լայնութեան 38 եւ երկայնութեան 39րդ աստիճանաց տակ։ Ըստ մահմետականաց, Նեմրուտ (Նեբրովդ), առաջին վեհապետն, ամենակարող անձ մ'եղած լինելով, բնական եւ արուեստական ամեն մեծագործութիւն իրեն ընծայելի է, եւ ասոր համար է որ Ասորիքի, Միջագետքի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ բազմաթիւ Նէմրուտ-Տաղեր, Նէմրուտ-Թէփէսիներ եւ Նէմրուտ-Գալէսներ կը համրուին։ Մասնախումբի անդամներն համոզիչ փաստերով կը հաստատեն թէ ներկայ Դամբարանն, թէեւ սկայադործ, մնացած է կիսկատար։ Խօսինք ուրեմն այս հետաքրքրաշարժ յիշակերտի վրայ։

Դամբարանի մի կողմն (տես Ժ.Բ. լուսանկարն) կը ներկայացունէ հինգ վիթխարի արձաններ, ոյց երկրորդն միայն պահած է իւր գլուխ. միւսներն են գլխատ, այլ իրենց գլուխներ կը նշմարուին հողին մէջ խրուած, ուրիշ զանազան բեկորներու հետ, զորս Ժ.Բ. լուսանկարն կ'արտայայտէ պայծառապէս։ Յոյն արձանագրութիւններ, զորս երկար պիտի լինէր թարգմանել, կը ծածկեն պատուանդաններն. Համոզի պէս կը յայտնէ թէ Ոսկան էֆէնտիի աշակցութեամբ օրինակած է զանոնք։

Ժ.Գ. լուսանկարն կը ներկայացունէ երկու բարձրաքանդակ տախտակներ. անձնիւր տախտակ կը պատկերէ մի մարդ որ աջով օգնութիւն կը խնդրէ ըստ Մասնախումբին եւ կը սպառնայ ըստ ինձ, եւ ձախով կը կրէ սուր. այս անձ, Տրդատի արձանին պէս զոր 1878 ին տեսայ Լուվրի Թանգարանին մէջ, հագած է լայնատարազ զգեստ որ կ'իջնէ մինչեւ ծունկերն, տափատ մը եւ աջ ուսին վրայ կոճակուած վերարկու մը։ Այս տախտակաց մօտ կը հանդչի առիւծի արձան մը, 'զոր Ոսկան էֆէնտին կ'օրինակէ Ժ.Դ. լուսանկարին մէջ։

Հինգ արձանաց միջինն, որ 8 մէդր բարձրութիւն ունէր երբեմն, Սրամազդայ արձանն է, որ ջախջախ գլուխն կ'երբեմն ժե լուսանկարին մէջ, ծածկուած մի խոյրով որ կը յիշեցունէ Պարսից թաթախն. խոյրի քղանցն կը ծածկէ վիզն եւ ականջներն, քաղդէացի եւ ասորի բարձրաստիճան եկեղեցականաց ծածկոյթին պէս։

Սրամազդայ ձախակողմն է Անտիոքոսի արձանն, որ անջատուած գլուխն կը նշմարուի ԺԶ լուսանկարին մէջ, արեւելեան խոյրով, 'զոր կը պատէ կլոր եւ քառակոյս զարդերով ծածկուած մի արտախոյր։ Գանկն ծակուած է եւ ջուր հաւաքուած այդ խոռոչի մէջ, եւ, տխուր բախտ աշխարհային իրաց, լուսանկարին մէջ կը տեսնուի մի քուրդ գործաւոր որ գոռոզ Անտիոքոսի գանկին վրայ ծռած կ'անցունէ իւր ծարաւ։

Ա. յս արձանի ձախակողմն է Հերակլէս, լախտ ի ձեռին. խորտակուած գլուխն, 'զոր ԺԷ լուսանկարն կը ներկայացունէ, դեռ կը կրէ պարթեւական խոյրն։

Սրամազդայ աջակողմն է Անտիոքոսի հայրենիք բերրի Կոմագինէի անձնաւորեալ արձանն, կնոջ կերպարանքով։ Ա. յս ձեռակերտ մնացած է անվթար. ձախն առատութեան եղջիւր, աջն ծաղիկ եւ պտուղ։ Մասնախումբն, չը գիտեմ ինչ պատճառաւ, չէ կրցած լուսանկարել պայն։

Ա. յս խումբի վերջին արձանն է Ապոլոնի արձանն, որ գլուխն չէ կրցած գտնուիլ, զի, որպէս ըսինք, յիշակերտն մնացած է անկատար։

Մասնախումբն Դամբարանի միւս կողմն ալ գտաւ համանման այլ փոքրագոյն արձաններ, որոց բեկորներուն մէջ ճանաչեց նաեւ Ապոլոնի գլուխն (Տես ԺԸ լուսանկարն), արեւելեան երկյարկ խոյրով ծածկուած։ Անդ գտնուեցան նաեւ Սրամազդայ գլուխն (տես ԺԹ լուսանկարի ամբողջադէմ պատկերն եւ ԺԹ[1] լուսանկարի կիսադէմ պատկերն, ուր Սրամազդայ խոյրին կը յենու աներկիւղ Պողոս-Աղան), Հերակլէսի գլուխն (Տես Ի լուսանկարն) եւ Կոմագինէի գլուխն (Տես ԻԱ. լուսանկարն)։ Աստուածոց արձաններն կը յենուն առիւծի եւ արծուի արձաններու, եւ ԻԲ լուսանկարն կը ներկայացունէ այդ արծիւներէ մին, որ քով կ'երեւի Ոսկան էֆէնտին, հանգիստ առած։

Համառօտելով մեր վերլուծութիւն, յիշատակենք ԻԳ լու-

սանկարն, որ կը պատկերէ Անտիոքոսի եւ Ապոլոնի բարձրաքանդակ տախտակն. ԻԴ.ն, որ կը պատկերէ մի առիւծ, մահիկով, աստղներով եւ արեւներով պճնուած, յիշեցուցնելով Պարսից խորհրդանշանն (Շիր ու Խուրշիտ). ԻԵ.ն, որ կը պատկերէ Անտիոքոսի եւ Հերակլէսի բարձրաքանդակ տախտակն, ուր առաջինն կը կրէ առիւծազարդ շքեղ խոյր եւ նրբաւարտ մական։ ԻԶ.ն, զոր դիրքն սխալմամբ կը նշանակէ Ե, որպէս կը մոռնայ յիշատակել ԺԹ՝ լուսանկարն, կը ներկայացուցնէ այս տախտակաց դէզն, որոց մին կը պատկերէ Անտիոքոս եւ Հերակլէս (Տես ԻԷ եւ ԻԸ լուսանկարներն). ԻԹ.ն ուրիշ տեսակետով մը կը պատկերէ յիշեալ դէզն, Լ.ն կը ներկայացուցնէ մի առիւծ, յաջորդն մի մարդկային իրան, ԼԲ.ն կը պատկերէ Դարեհ Վշտասպեանն, եւ վերջինն Հրանտ կամ Երուանդ Արտաշուրեանն, փեսայ Արտաշէսի։ Հրանտայ արձանագրութիւնն փոխադրուելով ի տես դրուած է այժմ Զինիլի-Քէօշկի Թանգարանին մէջ։

Ո՞վ քանդած է այս ամուր յիշակերտ։ Դիրքն կը պատասխանէ մեզ. «Այս արձանները կաղմօղ քարերուն սկայ մեծութիւնն կ'արգելէ հաւատալ թէ լոկ ժամանակն կործանած լինի 'զանոնք եւ այնքան կատարեալ եղծման վիճակի մը մէջ դրած լինի այս բոլոր խումբեր. բնաւ տարակոյս չը կայ թէ կործանման գործ մ'է դա, ուր բաժին ունեցած է նաեւ կրօնամոլութենէ դրդուած մարդուն ձեռքն։»

Մասնախումբն մայիս 19/31 ին մեկնեցաւ Նէմրուտ-Տաղէն, Գեահդայի մէջ անցուց գիշերն, յաջորդ օրն աչքէ անցուց Սէլիք գիւղի եւ ապա Կոմագինէի մայրաքաղաք Սամսատ քաղաքի հնութիւններն եւ վերադարձաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր հրատարակեց արդէն մի հատոր 'զոր վերլուծեցինք եւ պիտի հրատարակէ մօտերս մի ուրիշ հատոր իւր հնախօսական խուզարկութեանց վրայ։

Ըստ Պ. Բուշդէյնի, այն վեհապետ, որ Նէմրուտ-Տաղի արձանագրութեանց մէջ 'զինք կը կոչէ «Մեծ թագաւորն Անտիոքոս, արդար Աստուած, Եպիփան, Հռոմասէր եւ Հելլենասէր, սերունդ Կալլինիկոս Միհրդատ թագաւորի եւ Աստուածուհի եւ Եղբայրասէր Լաւոդիկէ թագուհոյ, սերեալ Անտիոքոս Եպիփան Մայրասէր Կալլինիկոս թագաւո-

ըէն », է Անտիոքոս Ա. Թագաւորն, որ կ'ելլէր Ասորւոց կոմագինէ նահանգին վրայ, երբ, կ'ըսէ գիրքն, « Լուկուլլոս կը պատերազմէր Տիգրանայ դէմ (69 Ն. Յ. Ք.) »։ Այլ Մասնախուսմին յաւէտ կամ նուազ հզօր փաստերով կը հաստատէ թէ Անտիոքոս Դ. եղած է Նէմրուտ-Տաղի Դամբարանի հիմնադիրն։

Ահա մի մեծ խնդիր, որ կոչուած է հանել մեծ աղմուկ գիտուն աշխարհին մէջ եւ սփռել նոր լոյս հին պատմութեան վրայ։ Մեզ համար որքան սփոփիչ է այդ կարեւոր պայքարի մէջ խառնուած տեսնել Երուանդ Ոսկան էֆէնտիի անունն, այն ականաւոր արձանագործի 'ղոր ազգն կը պարտի բազմերախտ դաստիարակ Յակոբ Ոսկան էֆէնտիին, զի սա կրցած է գուշակել իւր որդւոյ հանճարն եւ տալ անոր մի կրթութիւն որ համապատասխանէր իւր կոչման։

Զ.

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

20 Դեկտեմբեր, 1883

Սիրելի ընթերցող, նշանաւոր մանկավարժն ոչ եւս է. մեռաւ Իբէկեան։ Հայոց կրթական մարմինն մեծ կորուստ մ'ըրաւ, եւ Երեսփոխանական ժողովն ալ իր մէկ կարեւորագոյն անդամն զրկուեցաւ։ Թէ եւ Իբէկեան մեռած էր այն վայրկենէն ուր անողոք ախտ մ'իր ճիրաններն դրած էր անոր վրայ, թէ եւ կանուխէն ուրիշ անողոք զօրութիւն մը՝ գիտութիւնն վճռած էր անոր մահն, բայց իւր մահուան գոյժն խորապէս ազդեց իւր բարեկամաց վրայ եւ ամէն ղգայուն Հայու սիրտ վիրաւորեց։ Այսպէս կը հերքուի այն կարծիք թէ մարդ նուազ ցաւագին կը ներդործուի այն դժբախտութիւնէն որուն կ'ակնկալէր ի վաղուց։ Բայց ի՞նչ. իրա՞ւ է թէ ամիսներէ հետէ մեռած ըլլար Իբէքճեան. ո՞վ պիտի հաւատար ասոր եթէ՝ մօտէն անտեղեակ իւր առողջական վիճակին՝ ի հեռուստ միայն դիտէր իւր հանրային գործունէութիւնն. ո՞չ ապաքէն ամէն ժամանակէ աւելի կենդանի, ամէն ժամանակէ աւելի առողջ պիտի կարծէր

զինքն ու աւելի հաղորդ հանրային կենաց քան երբեք։ Այնքան մինչեւ իւր վերջին շունչն մեր մէջ էր նա, մեզ հետ խորհող Աղգին շահերուն վրայ ու մեզ գործակից, հակառակ այն ցաւոց մահին որոյ վրայ կը չարչարուէր եւ զոր չէր կարող վայրկեան մը թողուլ։ Կը թղթակցէր Ուսմ. Խորհրդոյ հետ, կը վիճէր իւր երեսփոխանական իրաւանց համար եւ հրապարակի վրայ կը յուզէր Կաթողիկոսական ընտրութեան մեծ խնդիրն։ Ինք դադրած էր շնչելէ երբ դեռ իր անունը կը խառնուէր մեր վէճերուն, մեր օրուան խընդիրներուն եւ կուսակիցներ ու հակառակորդներ կը հանէր։ Գործի վրայ մեռաւ նա, որպէս Հռովմայեցի կայսրը ոտքի վրայ մեռած էր։ Անուանի դաստարակին մահն ալ դաս մ'էր Հայ ժողովրդեան, դաս մ'աշխատասիրութեան, որով միայն պիտի կրնայ նա դարմանել իւր բարոյական ու նիւթական ցաւերն, կարկատել իւր բախտի խրամատներն։ Եւ, զարմանալի երեւոյթ, մինչ լրագիրք կենաց եւ մահու մէջտեղ երերակոծ կը հոչակէին զինք ու զոգցես կենդանեւոյն իւր դամբանականն կ'ուզէին լսեցնել իրեն, իւր գրուածոց մէջ չէր նշմարուեր ոչ մի տկարութիւն. միշտ մի եւ նոյն կորովն էր ուղղադատ մտքի, մի եւ նոյն յամառ յարուցն իւր համոզմանց ու մի եւ նոյն սեղմ տրամաբանութիւնն։ Եւ քանի՞օն ցաւալի է, երբ այսպիսի անձնաւորութիւն մը դադրի ապրելէ, երբ այդպիսի ուղեղ մը դադրի մտածելէ, այդպիսի սիրտ մը դադրի զգալէ։ Ստուգիւ մեծ պարապ մը կը թողու մեր մէջ Իբէքճեանի անհետացումն։ Կրթական բարենորոգման խնդրոյն մէջ՝ որ տակաւին չէ լուծուած՝ յուսոյ բեւեռական աստղ մ'էր նա իր փորձառութեամբն, իր մասնագիտութեամբն։ Մի հանրական մարդ էր, մի ազգային գործիչ, եւ կարելի չէ ուրանալ այն նպաստ զոր կարող էր մատուցանել հանրաշահ խնդրոց բարւոք լուծման՝ յարատեւ նոցա վրայ սեւեռած այդպիսի ուղղախոհ եւ լուսաւոր միտք մը։ Աւա՜ղ, կանուխ զայն կորուսինք, դեռ հաղիւ քառասուն եւ հնգամեայ էր նա, եւ՝ իմ կարծեօք՝ Շահնազարեանի տեսչութենէն հրաժարելէ յետոյ նա չդրուեցաւ իւր տաղանդներուն արդիւնաւորման նպաստաւոր պայմանաց մէջ. նմանեցաւ աքաղաղէն արհամարհուած մարգարտին, եւ

տարիներով անգործ մնաց այնպիսի մարդ մ'որուն նմաններ շատ չհաչուեր Ազգն։ Միջոց մ'երբ ազգային վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ անուանեցաւ եւ իրեն յանձնուեցաւ կրթական օրինաց ծրագիր մը պատրաստել՝ կարծեց գտած ըլլալ իւր գործունէութեան յատուկ դաշտն. բայց դժբախտաբար այդ դաշտ դեռ պատրաստուած չէր ընդունելու իւր քրտունքն ու ղայնս արդիւնաւորելու. այդ ծրագիր միշտ ծրագիր մնաց եւ հեղինակն իւր կեանքին մէջ բախտ չունեցաւ Ազգ. ժողովոյ օրակարգին մէջ տեսնելու ղայն։ Բայց թերեւս ապագայն նպաստաւորագոյն ըլլար իւր գործունէութեան, լաւագոյնս ըմբռնէր կրթութեան օգտակարութիւնն, նորա չէնքն հաստատուն հիմանց վրայ կանգնելու պէտքն եւ ըստ այնմ գնահատէր կրթական ճարտարապետներն ու օգուտ քաղէր նոցա կարողութիւններէն. թերեւս... բայց ժամանակը մեզ չսպասեր եւ մահն անողոքելի անհամբերութիւններ ունի։

Ի վերայ այսր ամենայնի, Իրէքճեանի կեանքն ազգին համար օգտակարագոյն կեանքերէն մին եղաւ, եւ անջինջ պիտի մնայ իւր հետք Հայոց դաստիարակութեան պատմութեան մէջ։ Իրէքճեան ստեղծիչ ոգի մը, ձեւներէց հիմնարկու մը չէր, բայց կ'անձնաւորէր կրթական բարեկարգութեան գաղափարն որու առաքեալն եղաւ։ Երբ նա մեզի եկաւ եւ երբ տակաւին տղայ էին մեր այսօրեայ գործիչ ուսումնապետներն, Պոլսոյ մէջ գրեթէ որոշ գաղափար չունէին տակաւին կրթութեան այլ եւ այլ աստիճաններուն վրայ. Շահնազարեան վարժարանն՝ որ Թրքահայոց ազգային կրթութեան բարձրագոյն բացատրութիւնն էր՝ գրեթէ կարեւորութիւն չէր տուած գիտութեանց. նորա բարձրագոյն կարգերն նուազ ծանօթ էին գիտական սկզբանց քան այսօր ինչ ինչ դպրոցաց նախակրթական դասերն, եւ՝ ինչպէս Պ. Տէմիրճիպաշեան յիշած էր միանգամ՝ «մանկավարժութիւն» բառն ալ չէր արտասանուած տակաւին մեր մէջ։ Իրէքճեան ներածող մ'եղաւ, կրթական նոր սկզբունքներու հունտեր նետեց որք արգասաւորեցան, եւ մտքերու դրական ուղղութեան նպաստեց. Շահնազարեան վարժարան նոր կամ մանաւանդ որոշ ուղղութիւն մ'առաւ իւր տեսչութեան տակ. գի-

տութեանց մշակման ընդարձակ տեղ տրուեցաւ անոր ծրագրոյն մէջ՝ թէպէտ ընդդիմադրութեամբ մ'ալ կարի անտեսեցան դպրութիւնք։ Զուիցերիոյ մէջ երկարատեւ բնակութիւն մը Իրէքճեանի մանկավարժական հմտութիւնքն աւելի զարգացուց, եւ ինչ որ գրեց անոր զուիցերական դաստիարակութեան ուղղութեան ու հանգամանաց վրայ՝ ոչինչ նուազ լուսաւորեց մտքերն ու ընդլայնեց ուսումնական բարեկարգութեան սլիտոյից զգացումն։ Այդ ճամբորդութեան մէջ իւր ամբարած տեղեկութեանց ու ստացած զարգացման արդիւնքն եղաւ կրթական օրինաց ընդարձակ Ծրագիրն որ բազմաց կարի եւրոպական թուեցաւ եւ որ, ինչպէս ըսինք, ցարդ չէ ստացած օրինաց ոյժ։ Թերեւս ստուգիւ այդ ծրագիր իր ամէն մասերով համապատշաճ չլինի մեր ազգային կազմական դրութեան, բայց նա արդիւնք է քրանաթոր աշխատութեանց, երկար տքնութեանց ու անխոնջ ուսումնասիրութեան, եւ թէ եւ իւր ամբողջութեամբն կարելի չլինի գործադրութեան մէջ դնել՝ օր մ'ազգային կրթութեան բարեկարգիչ օրէնսդիրք պիտի կրնան լիարուն քաղել անոր մէջէն ու առաջնորդուիլ անոր տուած լոյսերէն. Իրէքճեանի գլուխ-գործոցն է այն. անով Իրէքճեան՝ թէ եւ մեռած՝ ամենակից պիտի բազմի մեր դպրոցական օրէնսդիրներուն՝ երբ կարգը դայ հաստատելու ազգային վարժարանաց ընդհանուր սահմանադրութիւն մը եւ այդ հաստատութեան մէջ կարեւոր բաժին մ'ունենալու փառքը պիտի վայելէ։

Երբ կը մեռնին մեր սիրելիներն, մեր բարերարներն, աւաղ, ուրիշ բան չմնար մեզ ընել բայց եթէ վերջին անգամ իրենց մարմնոյն ընծայել այն համակրանքն ու այն յարգանք որոց արժանի էին ու մեր վշոտ ցոյցերով շրջապատել այն գերեզման որու կը յանձնենք զայն։ Ուստի եւ եթէ ոք արժանաւորագոյն էր ընդհանուր սգոյ արտայայտութեան՝ հանդիսաւոր թաղման, այն Իրէքճեանն էր որոյ կեանքը գրաւուած էր համակ հասարակաց իրին մտածումով, որոյ կեանքը նուիրուած մ'էր դաստիարակութեան սուրբ դատին. եւ սակայն, ազնիւ ընթերցող, ինչ խեղճ յուզարկաւորութիւն ու որչափ անարժան մեծ դաստիարակին անուան ու արդեանց։ Թէ եւ չարանկատ ըլլալ չեմ՝ սիրեր, բայց կար-

ծես՝ յատուկ միջոցներ ձեռք առնուած էին արգիլելու համար Իբէքճեանի անթիւ բարեկամներն ու համակիրներն ընծայելէ անոր իրենց վերջին յարգանքն. մայրաքաղաքիս թաղերուն մէջ չէր ծանուցուած ժամանակին նորա մահուան լուրն եւ առաւօտեան ժամ 5 ին որոշուած էր կատարել յուղարկաւորութիւնն: Ուստի բազումք չկրցին ժամանակին իմանալ տխուր լուրն կամ չկրցին ժամանակին հասնիլ Ս. Երրորդութեան եկեղեցին: Ո՞ւր էին Շահնազարեանի բազմաթիւ սաներն՝ իւր աշակերտներն, Ազգին վարժապետներն՝ իւր պաշտօնակիցքն, երեսփոխաններն՝ իր ախոռակիցքն. հազիւ մի քանիներ ի սոցանէ ու գերեզմանատան մէջ 10-12 անձինք որք՝ կարծես գաղտագողի՝ Իբէքճեանը կը թաղէին. հազիւ՝ իբր դամբանական՝ մի քանի բառ թոթովուած: Այսպէս յուղարկաւորեցին ի գերեզման սիրելի Իբէքճեանը զոր շատեր լային երբ այլ եւս գոցուած էր իւր դամբանն, սիրելի անշուշտ ոչ ամէնուն, զի ունէր նա իւր թշնամիներն, իւր անհաշտ ոսոխներն, իւր անարգուներն, որոց ազդեցութիւն մատ ունեցաւ հաւանականաբար իւր յուղարկաւորութեան անշքութեան մէջ:

Երբ Իբէքճեանի մարմնոյն հետ այսպէս կը վարուէին, անդին պաշտօնապէս Եկեղեցւոյ մէջ կը թաղուէր Էգնայեան մը որոյ անունն թերեւս շատեր այն առեն միայն լսեցին երբ նա ալ չէր ապրեր. ամէն մարդ գիտցաւ ո՛ւր թաղուիլն մարդու մ'որուն ո՛ւր բնակիլն բազումք կ'անգիտանային եւ այսպէս ի մահուանն յանկարծ նշանակութիւն կ'ստանար անձ մ'որ՝ իբրեւ ազգային անհատ՝ աննշան մնացած էր երկարատեւ կեանքի մը բովանդակ տեւողութեան մէջ. անոր գերեզմանն կը զատուէր հասարակաց գերեզմանատունէն եւ կ'երթար մտնել Եկեղեցւոյ բացած նուիրական գրկաց մէջ՝ դրակից Պէզճեանի վեհ ստուերին. ու այս ամէնն երկու հարիւր ոսկւոյ գումարի մը համար...: Փուռնջ, որ մերթ կատոնեան ձեւեր ունի, կը սրտմտի, կը զայրանայ, կայծ ու փրփուր կ'արձակէ, կ'ուզէ գիտնալ թաղելոյն բարեմասնութիւնքն, անոր անծանօթ մնացած մեծագործութիւնքն ու հարցապնդում կ'ուղղէ Գեր. Նարպէյի որ հանգուցելոյն ներբողն արտասանած էր Եկեղեցւոյ բեմէն ու կը պահանջէ

որ հրատարակուի այդ ճառ՝ տեղեկացնելու համար զհասարակութիւնն այն նշանաւոր դործոց որք բացառիկ պատուոյ մ'արժանացուցին հոդելոյն։ Կը հասկնամ որ իւր կենաց մէջ բացառիկ ծառայութիւններով Ազգին երախտագիտութեան վրայ իրաւունք ստացող հասարակաց բարերար անձ մ'իւր մահուան ատեն անսովոր պատուոյ արժանանայ ու անոր դերեզմանն որոշուի ու կենայ յարաժամ ամէնուն աչաց առջեւ իրրեւ յորդոր մ'ի բարեգործութիւն, կը հասկընամ որ կարեւոր կտակաւ մ'ազգային օգտաւէտ հաստատութեան մը հիմն դնող անձ մը նոյնպէս նմանօրինակ յարգանաց առարկայ լինի, բայց չեմ հասկնար որ Թաղ. Խորհրդոյ մը հաշուեցուցին մէջ փոքրիկ ծակ մը դոցելով կարենայ մարդ դերեզման մը բանալ իրեն սրբազան տեղւոյ մէջ ու այսպէս յանիրաւի գրաւել այն վայր որ միայն հաղուագիւտ առաքինութեանց պարսի վերապահուիլ։ Երբ այսպէս կը վատնեմք անճահաբար հանրային երախտագիտութեան ցոյցքն ու բացառիկ նշաններն յարդանաց, ինչ պիտի պահեմք ընծայել արժանաւորին։ Բայց յանցանքն անշուշտ այն պաշտօնական մարմնոյն է որ ի վաճառ կը հանէ այսպէս մեր սրբավայրերն եւ հաշիւ մը մաքրելու համար Եկեղեցւոյ դրկէն տեղ կուտայ անհրաման...։ Սակայն Թաղ. Խորհուրդն ալ իր փաստաբանն ունի որ է Լոյսը, որ՝ արդարացընելու համար այս ապօրէն Թաղումն՝ կ'առարկէ թէ «Մինչ Եկեղեցւոյ բակերն իրրեւ դերեզման նկատուած են». ուրեմն ըստ Լուսոյ խմբագրին ամէն մարդ իրաւունք ունի Եկեղեցւոյ մէջ Թաղուելու. միայն թէ այն ատեն պէտք է Պէզճեաններու մարմիններն Եկեղեցիէն վերցնել ու այլուր փոխադրել, որովհետեւ ամէնուն ընծայուած պատիւ մը կը դադրի պատիւ ըլլալէ։ Ո՜հ, շատ սրբազան բաներ առեւտուրի նիւթ ըրինք, հիմայ ալ Եկեղեցւոյ նուիրական ծոցն սկսած ենք ընել. ամէնէն մեծ տիտղոսներն, վեհագոյն պատուանուններն ժանցուցինք ու ստորնացուցինք, հիմայ ալ Պէզճեանի մը դասակցելու իրաւունքը կը նուաստացնենք։ Մտածենք, Հայեր...։

ՀՐԱՉԵԱՑ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂՔ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ

Գեր. Խորէն Արքեպ. Լուսինեան
Գեր. Հ. Ս. Տէրվիշեան
Մեծ. Աղեքսանդր Գ. Փանոսեան
» Ս. Մէրէմ-Գուլի
» Գ. Ասլանեան
» Գ. Մարգարեան
» Մ. Զեռազ
Մեծ. Յ. Թիրեաքեան
» Ն. Ներսէսեան
» Ռ. Յ. Պէրպէրեան
» Ռ. Ռօպէնսօն
» Ս. Յակոբեան
» Տ. Փէշտիմալճեան
» Տ. Քաբամանեան

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ.	Գաբրիէլ	Էֆէնտի	Էկնայեան
Մանչէսթէր	»	Գ.	»	Մոլտոմաեան
Վարնա.	»	Կարապետ	»	Յովասափեան
Կարին.	»	Յակոբ	»	Համամճեան
Մարսիլիա	»	Յ. Ս.	»	Մաթիկեան
Եօզգատ	»	Միհրան	»	Քիւրճեան

ՊԱՏՄԱՆԴԷ

Երկրագունցն կը հրատարակուի ամիսն մի անգամ:

Տարեկան բաժանորդագինն է Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէճիտ. գաւառաց համար յիսուն դահեկան արծաթ, օտար երկիրներու համար 12 Ֆրանգ, բոլոր տարուբեան ծախքն ընկերութեանս վրայ լինելով:

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս էֆէնտի Եօրտամեանի գրասենեակն, Կ. Պոլիս, կամուրջի գլուխը, Վալիտէ Սուլթան խան, թիւ 6:

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Կ. Պոլիս Հավուզլու խան, միջին յարկ, թիւ 4:

Իւրաքանչիւր թերթի գինն է չորս դահեկան:

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութները. Պահնէ քարու ջրավանառ. Պոլոս աղայի քով եւ Կամուրջի գլուխ Օսմանեան գրատունը:

معارف نظارت جليله‌سنك رخصتيله طبع اولنمشدر — رخصتنامه نومروسى ١٠٤٣ سنه ٢١شباط ٩٨